

Analógia és modern nyelvtan

SZERKESZTETTE

KÁDÁR EDIT ÉS SZILÁGYI N. SÁNDOR

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

KOLOZSVÁR

2013

Tartalom

Előszó.....	7
ALBERTI Gábor Az argumentumok precedenciaelvű realizálódása.....	9
BENŐ Attila Hangzásséma és analógia.....	42
FARKAS Judit Az ige analógiájára működő <i>-hAtÓ</i> és <i>-AndÓ</i> konstrukciók.....	51
FEHÉR Krisztina Analógia és hálózatmodell.....	63
N. FODOR János A magyar nyitódó kettőshangzók kialakulásának rendszerszerű sajátosságai	84
FÓRIS Ágota Az analógia szerepe a modern nyelvészeti kutatásokban	99
GYARMATHY Zsófia Információs kapcsolatok és analógia – egy javaslat	114
KÁLMÁN László Kell-e nekünk metafora?	138
KUGLER Nóra Evidenciajelölő kifejezések grammatikalizációja viszonyaik hálózatában ..	148
MÁTHÉ Zsolt Hasonlóságvizsgálati kérdések az analógiaszemléletű metaforakutatásban ..	178
NEUBERGER Tilda Analógiás jelenségek hat- és hétévesek spontán beszédében	194

SZENTGYÖRGYI Rudolf	
Analógia – diakrón szemmel	215
 SZILÁGYI N. Sándor	
A mi (rend)szertelen nyelvünk.....	235

Analógia – diakrón szemmel

1. Problémafelvetés

A görög *ἀναλογία* ’megfelelés; hasonlóság’ kifejezés – az értelmező szótárak, az idegen szavak szótárai, illetve a különböző szakszótárak tanúsága szerint – a köznyelvi használaton túl számos tudományág terminológiai készletének eleme. A különböző tudományterületek szaknyelvében természetesen más és más speciális jelentés társul e terminushoz, mégis, ezek közös elemeként a ’hasonlóság’ jelentésmozzanata ragadható meg.

Az „Analógia és modern nyelvreírás” konferencia (e kötetben megjelent) előadásai ugyanakkor arról is hírt adnak, hogy az *analógia* fogalma a nyelvtudomány terminus technicusaként sem esik egységes megítélés alá, lingvisztikai jelentéstartalma formálódott és formálódik: mind a tudománytörténet, mind a tudományspecializáció erővonalai mentén.

A nyelvi változásokat, továbbá ezek mechanizmus- és okrendszerét vizsgáló diakrón szemléletű nyelvreírás – úgy véljük – továbbra sem nélkülözheti a szinkrón megközelítések számára nem feltétlenül problémátlan (sőt esetenként megkérdőjelezett) *analógia* fogalmát. Az *analógia* ugyanakkor még a nyelvtörténeti szakmunkákban sem egyértelműen definiált kifejezés. Szükségesnek mutatkozik tehát, hogy – a nyelvtörténet módszertanának keretében – magát az *analógia* fogalmát is érintsük. Célszerűnek látszik továbbá az *analógia* és a – strukturalista szemléletnek megfelelőbb, jellemzően szinonimájaként alkalmazott – *rendszerkényyszer* kifejezések szétválasztása. Nézőpontunk szerint ugyanis e terminusok – fogalmi körük széles átfedése ellenére – nem azonosíthatók maradéktalanul egymással.

Az analógia a diakrón nyelvreírásban jellemzően a nyelvi változások (egy részének) megkerülhetetlen magyarázó elve. A korábbi megfontolásokat újként felvetett szemponttal is kiegészítendő rá kívánunk mutatni, hogy az analógia nem csupán változásokat indukál, de a változatlanul maradás motivációja is lehet, ekként az analógiás változás mellett analógiás megmaradásról is beszélhetünk. Az elméleti felvetéseket esettanulmány jellegű, nyelvtörténeti példákön szemléltetjük.

2. A magyar történeti nyelvtudomány *analógia*-értelmezése(i)

A következő tudománytörténeti áttekintés csupán látszólag tudománytörténeti. Valójában az *analógia* fogalmának formálódását, illetve belső ellentmondásait kívánja feltárni. Ennélfogva egyrészt semmiféle szempontú teljességre nem törekszik, másfelől, mivel kifejezetten a magyar történeti nyelvtudomány fogalomértelmezésére kívánunk rámutatni (jóllehet az a nemzetközi nyelvtudomány irány[zat]aihoz kezdettől fogva meghatározó módon kapcsolódik), ezért – az ókori előzmények felemlítése után – csupán a magyar történeti nyelvészet megfontolásait vesszük górcső alá, eltekintve egy szélesebb spektrumú nemzetközi áttekintéstől. (Erre nézve lásd a jelen kötetben Fehér Krisztina tanulmányát.)

2.1. Előzmények

A szavak egymáshoz való kölcsönös viszonyára vonatkozó korai ógörög nyelvészeti megállapításokban a nyelvi analógia és anomália dichotómiája érvényesült. Az ógörög nyelvészek lényegében arra kerestek választ, hogy létezik-e valamiféle törvényszerűség, rend vagy szabályosság, vagy pedig ennek hiánya, vagyis az esetlegesség jellemzi a nyelvet. Az analogisták (köztük Arisztarkhosz) úgy vélték, hogy a nyelv egységes (ma így mondanánk: rendszerszerű), tehát törvényszerűségek érvényesülnek benne. Velük szemben az anomalisták (különösen Kratész) a nyelvi kivételek szerepét hangsúlyozzák, és arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a nagyszámú kivétel elnyomja az analógia alapján esetleg megállapítható törvényszerűségeket.

E megfontolásokról mindenekelőtt a latin Terentius Varro *De lingua Latina* című munkájából értesülünk. (Pontosabban ennek 8–10. könyvéből, a folytatás sajnos elveszett, illetve másik, kifejezetten az analógiáról írt *De similitudine verborum* című munkájából sajnálatos módon csupán néhány töredék maradt fenn.) Varrónak az említett dichotómia mentén haladó (vö. pl. Varro, LL. 8: 19 [37]), pro és kontra érveket alaposan vizsgáló (vö. Adamik 2009: 261), latin nyelvi példákkal gazdagon illusztrált, széles volumenű fejtegetései igen komplex képet kínálnak az ókori *analógia*-felfogásról. Figyelemre méltó például, hogy Varro az analógia vizsgálatában teret enged a jelentésnek is („ea res est fundamentum omnium declinationum, ac continet rationem verborum” Varro, LL. 10: 2 [3]). Számos helyen beszél továbbá – a fonológiai analógia egyfajta „előfutáraként” – önmagukban a betűk (hangok) szerepéről, avagy az analógia fajtái között említi pl. a „költői analógiá”-t (Varro, LL. 10: 4 [74]). Az említett komplex megközelítésmódot jól szemlélteti egyik definíciója: „Omnis analogiae fundamentum similitudo quaedam, ea, [...] quae solet esse in rebus et in vocibus et in utroque”

(Varro, LL. 10: 4 [72]), azaz: „minden analógia alapja az a hasonlóság, mely vagy a dolgokban (ti. a jelentésben) vagy a hangokban (ti. a hangalakban) vagy egyszerre mind a kettőben megnyilvánul”. E komplex szemléletet hitelesen tolmácsolja Robins összefoglalása: „Az analógia hívei a ragozási sorokban olyan törvényszerűségeket kerestek, ahol azonos nyelvtani szerepű szavak azonos alaktani végződésekkel és hangsúlyszerkezettel rendelkeznek. Keresték emellett alak és jelentés kapcsolatának szabályszerűségeit, mondván, hogy az alaktanilag hasonló szavaktól elvárható, hogy a jelentésük is hasonló, »analóg« legyen, és fordítva.” (Robins 1967: 20; I. Bynon 1997: 75, 9. j.)

Az *analógia* értelmezése a későbbi grammatikákban erőteljesen leegyszerűsödött: csupán az alaktanban (kiváltképp a declinációk esetvégződéseiben) és a szóalkotásban (szóképzés, szóösszetételek) megfigyelhető hasonlóságok, azonosságok, szabályszerűségek leírására alkalmazták, azaz a morfológia területére szűkült, és – indokolatlanul – Varróra visszavetítve is így hagyományozódott. Fontos megjegyeznünk, hogy a korai, latin grammatikai mintákra felépített anyanyelvű – köztük a magyar nyelvű – grammatikák implicit, de akár explicit módon is ugyanennek a leegyszerűsített szemléletnek az örökösei (vö. pl. C. Vladár 2009).

2.2. Az ógrammatikusok

Az ógrammatikus iskola az ókorból származó, ám a fentebb említett módon a morfológiai megfeleltetésekre egyszerűsített és a tudománytörténeti hagyománnyal (grammatikák) ekként rendelkező *analógia*-fogalmat élte tovább, két lényeges különbséggel: 1. Az *analógia* mechanizmusa – az ókorból átörökölt, egyszerűsített sémán túlmutatva – nem csupán feltárul a nyelvi jelenségek tanulmányozása következtében, de a nyelvi rendszer működésének magyarázatául is szolgál. 2. Továbbmenve, az ógrammatikusok számára az *analógia* nem csupán a nyelv leírásában alkalmazott magyarázó elv, hanem egyúttal produktív minta, rendszerépítő erő. Működésével – egyben a meglévő nyelvi rendszert is erősítő – új nyelvi produktumok jönnek létre.

E két szempont a következőképpen összegezhető: az ógrammatikus felfogás szerint az analógia „tág értelemben magába foglalja a teljes szinkrón alaktani szabályrendszert, a szóképzést és az inflexiót is” (Németh 2007: 169). A korabeli szótárírói gyakorlat ugyanakkor az analógia fogalma alatt – amint ez az alábbi Czuczor-idézetből is kitűnik – a produktív derivációs szabályok működését, ezek mintáit értette (vö. i. h.).

Az ógrammatikus felfogásnak az (ókorig visszanyúló) előzményeihez képesti többletét (rendszerépítő erő), de egyben korlátait (morfematikai keret) is jól szemlélteti Czuczor definíciója és szemléletes példája: „A’ nyelvtudomány-

ban analogiának mondatik a' szóképzésbeli megegyezés, hasonlóság, összehangzás. [...] E' szerint gyarapítja nyelvismétét a' legegységűbb pórember is, mert lehetetlen, hogy valaki minden szót, vagy a' szónak minden változása-it hallotta légyen; de bele van már mintegy természetébe mindenkinek öntve, hogy hasonló esetekben hasonló változtatásokat, ragasztásokat tegyen. Innét az esik meg, hogy olykor olly szót ejtünk, melyet soha sem hallánk, szótárakban sem lelünk, még is értelmes beszédünk; p. o. ezen ige: komáz azaz koma címmel illet, köztudomásu; de jöhet elé olly eset, hogy valaki egy másikat ipának, napának, nászának, vejének, menyének, ágyának, öcscsének, bácsijának, kegynek, butának, öszvének stb. nevezi; egy harmadik azt hallván, elmondja a' negyediknek, hogy amaz ezt ipazza, napazza, nászazza, vejezi, menyezi, ángyazza, öcsézi, bácsizza, kegyezi – mint Csallóközben kigyelmezi – butázza, öszvérezi. Úgy vélem, akár mellyik született magyar lenne ezen negyedik, megértené a' mondottakat; pedig sokan lesznek, kiknek sem füleikben, sem ajkaikon ezen szavak még nem hangzottanak” (Czuczor 1834: 21; vö. még: CzF. *Nyelvhasonlat*).

Az analógia azonban nemcsak működteti a derivációs szabályokat, de újabb szabályok létrejöttét is eredményezheti: „[ha] egy hibás szóalakot megszoktunk, az analogia törvényénél fogva erre építve több hasonlót alkotunk, és észrevétlenül új szabályt csempésztünk be a nyelvbe” (Ballagi 1857: 415).

Az ógrammatikus nyelvléírás szerint tehát az *analógia* úgy is mint nyelvléíró elv, de úgy is mint rendszerépítő erő, lényegében formális, morfológiai természetű mintakövetés.

2.3. Az újgrammatikus irányzat

Az újgrammatikusok a nyelvi változások fő magyarázó elvét a hangtörvényekben vélték felismerni. Modelljükben az analógia is helyet kapott, azonban – az ógrammatikus felfogással szemben – immár elsősorban nem rendszerépítő erőként tartották számon, hanem (a ritkábban említett kölcsönzésekkel és újításokkal együtt, l. Máté 1997: 92) a kivételek magyarázatára szolgált: „analógiás magyarázat csak kivételesen és csakis abban az esetben alkalmazandó, ha a kérdéses hangalak a hangtörvényekből semmiképpen nem magyarázható” (Gombocz 1903/1997: 23).

A hangtörvények működése által nem lefedhető kivételek magyarázatára alkalmas újgrammatikus *analógia*-fogalom természetszerűen különbözik a csupán rendszerépítő elvként aposztrofált ógrammatikus felfogástól. A különbség négy jellemzőben ragadható meg:

1. Az újgrammatikus irányzat a nyelvre mint az egyén pszichofizikai tevékenységére tekint (Máté 1997: 89, 90). E szemlélet szerint a hangváltozá-

sok fizikai mechanizmusával az analógia pszichikai működése áll szemben: „Minden analógiás hatás alapja a képzettársulás” (Horger 1914: 62), másként fogalmazva: „A nyelvhasználók asszociációira alapozó analógia tulajdonképpen nem más, mint a beszélők nyelvérzékének természetes megnyilvánulása” (Fehér 2004: 13).

2. Az analógia fogalma az ógrammatikus felfogáshoz képest némileg távolni látszik. Az újgrammatikus szemlélet beszél ugyanis „külső analógiá”-ról, melyben az egyik hangképzet hatására módosul egy másik hangképzet (e módosulás lexémákat is érint), szemben a „belső analógiá”-val, melynek során a közös tudattartalom implikál (leginkább paradigmatis, morfológiai természetű) analogikus hatásokat (vö. Máté 1997: 92–93; kritikával: Horger 1914: 62–75). Ugyancsak a tágabb értelmezést jelzi, hogy az analógia vizsgálatát immár mondattani jelenségekre is kiterjesztik (vö. pl. Kertész 1905). Mindazonáltal továbbra is a grammatikai analógia marad az analógiás változások nyelvtörténeti szempontú leírásának középpontjában.

3. Az analógia elvét az újgrammatikusok – a hangtörvényekhez képesti másodlagos volta ellenére – az általános módszertani alapelv rangjára emelték.

4. Az analógiás folyamatok – szemben az ógrammatikus felfogással – nem a nyelvi rendszer létrehozásában, nem is produktív kiterjesztésében, hanem annak „korrigálásában” játszanak szerepet: „amit a hangtan »elront«, azt az analógia »kijavítja»” (Máté 1997: 93).

2.4. A strukturalista szemlélet

A strukturalista nyelvszemlélet a nyelvre mint rendszerre tekint. Nem elszigetelt elemekre, jelenségekre, illetve azok változásaira irányítja tehát figyelmét, hanem a nyelvi rendszer – részrendszereinek összefüggéseiben is megragadható – szerkezetét, illetőleg ennek (per definitionem: rendszerszerű) módosulásait vizsgálja.

A strukturalista felfogás szerint az analógia is a rendszer összefüggésein belül fejti ki hatását. A rendszerközpontú szemlélet terminológiai következménye, hogy az *analógia* mellett megjelenik – vele lényegileg szinonim jelentésben – a *rendszerkényszer* terminus. A terminológiai változás (illetőleg terminológiai alternatíva) utal a szemléleti módosulásra: bár az *analógia* fogalma nem értelmeződött át, a figyelem elsődlegesen a változások rendszerbeli okaira irányult. Ennek következményeként a strukturalista *analógia*-felfogás a következő jellemzőkkel írható le:

1. A nyelvi változás a strukturalista szemlélet szerint „a nyelv használati szabályainak megváltozása” (Kiss 2003: 27). Az analógia tehát – bár az ógrammatikus felfogáshoz hasonlóan alapvető rendszerépítő változási folya-

mat – továbbra sem (még rendszerkényszer néven sem) elsődleges oka a nyelvi változásoknak.

2. Az analógia a teljes nyelvi rendszerben (a fonémáktól a szöveg szintjéig) működhető mechanizmus, immár nem szűkíthető le a grammatikai (morfológiai) analógiára.

3. A kivételeket magyarázó, illetve a rendszert megbontó analogikus folyamatokat is integrálni kell a rendszerbe. Ez úgy lehetséges, ha az analógiás hatásra létrejött, a részrendszertől „elhajló” kivételeket

a) részint a nagyobb rendszerbe történő „begyalulás” folyamatának fogjuk föl (pl. *mező* : *mezeje*, *szőlő* : *szőleje* stb., illetve: *begy* : *begye*, *csele* : *csele*, *szék* : *széke* stb. → *fő* : *feje* > *fej* : *feje* [a forrásrendszerből „elhajló” kivétel, hiszen nincs: **mezej*, **szőlej* stb.]);

b) részint új részrendszert kialakító mechanizmust látunk benne (pl. [*Hamburg* →] *hamburger* (esetleg téves reszemantizációval: ang. *ham* ’sonka’ + *burger*) → *sajtburger*, *csirkeburger*, *marhaburger*, *császárhúsburger*, *tonhalburger* stb.); hasonlóképpen: *bikini* → *monokini*, *trikini*, *tankini*; stb.

A strukturalista analógia-, illetve rendszerkényszer-értelmezést a magyar nyelvtörténeti kutatásokban jellemzően – többek között – az ún. Benkő-iskola képviseli.

2.5. A Benkő-iskola

„Benkő-iskola”-ként – részletekbe menő tudománytörténeti áttekintésre ezúttal nincsen mód – a 20. századi magyar, nyelvtörténeti szemléletű „budapesti nyelvtörténeti iskola” (l. Bárczi 1953: 137, 1967: 588; Benkő 1991, 2010: 235–258) legújabb, az 1970-es évek közepétől (Pais Dezső, illetve Bárczi Géza halálától) máig terjedő korszakára utalunk.

A Benkő-iskola – a „budapesti nyelvtörténeti iskola” korábbi szakaszainak örökségeként – újgrammatikus gyökerű, szemléletmódja ugyanakkor erőteljesen rendszerközpontú, emellett kezdettől fogva jellemzi a nyelv és nyelvhasználó kapcsolatára való érzékenység, a későbbiekben a szociolingvisztikai irányultság (ma az egyre erőteljesebben kibontakozó dimenzionális nyelv szemlélet). E meghatározó szellemi összetettség természetesen az iskola kutatóinak (mindenekelőtt magának Benkő Lorándnak) az analógiafelfogásában is megnyilvánul.

1. Újgrammatikus örökségként megjelenik az analógia pszichikai aspektusa: „Analógiás hatás csak úgy érvényesülhet, ha kiinduló, indukátor elemei és felvevő, befogadó elemei egyidőben vannak jelen a nyelvhasználók tudatában élő és a nyelvhasználók tudatában működtetett nyelvi rendszerben” (Benkő 1987: 83–4). Megjegyezzük, hogy e megfogalmazás egyben szociolingvisztikai és kognitív megfontolások felé is mutat.

2. Az analógia kivételeket megszüntető, rendszerbe illesztő, illetve rendszert építő mechanizmus: „[az analógia] a szabálytalan nyelvi helyzeteket, a nyelvi részrendszerekből »kilógó« eseteket, kivételeket úgy törekszik kiküszöbölni, hogy a kérdéses rendszerrészlegekben gyakoribb, általánosabb megoldások mintájára alakítja azokat, kiegyenlítve, leegyszerűsítve a nyelvi megoldásokat” (Benkő 1987: 153, vö. Kiss 2003: 34).

3. A rendszert megbontó analógia is újabb (rész)rendszer építéseként értelmezhető: „olykor megbontja a saját maga létrehozta rendet, új kivételeket indítva útjukra – az újabb egységesítés »szándékával«” (Kiss 2003: 34).

4. Az analógia nem csupán a morfológia keretei között értelmezhető, a nyelv bármely szintjén működhet (vö. pl. az *analógia* és a *grammatikai analógia* elkülönített tárgyalását: E. Abaffy 2003: 113).

5. Egyértelműen strukturalista szemléletet közvetít az *analógia* és a *rendszerkényszer* fogalmak szinonimákként történő használata: „[a változásokat] terjesztő tényező [...] a rendszerkapcsolat vezérlő ereje, az úgynevezett rendszerkényszer, ismertebb és hagyományosabb nevén analógia” (Benkő 1987: 51), illetve „Az analógiát rendszerkényszernek is szokás nevezni” (Kiss 2003: 34).

3. Analógia és rendszerkényszer

Az újgrammatikus felfogásban gyökerező, ám a strukturalizmus szemléleti módszerével leírt és alkalmazott *analógia*-felfogás nem minden szempontból megnyugtató. (Így például az analógia olykor egyszerre magyarázza a ritka kivételeket és a rendszerszerű változásokat. L. pl. Korompay 1991: 288–289, 1992: 369, illetve 1992: 368.) Különösen az utolsó megállapítással kapcsolatosan merül fel figyelemre méltó értelmezési bizonytalanság. Számos esetben ugyanis az *analógia* és a *rendszerkényszer* mégsem egyenértékű terminusokként állnak előttünk. A kritikai szemlélet belülről fakad, a Benkő-iskola nyelvtörténészei lényegében maguk vetik fel annak kérdését, hogy e két fogalom valóban azonos jelentésű-e. Az alábbiakban ezt a kérdést vesszük részletesebb vizsgálat alá.

3.1. A rendszerkényszer mint az analógia fölé rendelt fogalom

Maga Benkő Loránd sem feltétlenül tesz minden esetben egyenlőségjelet e két fogalom közé: „A rendszerkényszer hatóerejének alkalmasint leggyakoribb megjelenési formája az analógia” (Benkő 1987: 153, a kiemelés tőlem: Sz. R.).

Ezt a következtetést vonhatjuk le az alábbi megállapításból is: „A nyelvi változások másik [ti. a külső kényszerrel szembeállított – Sz. R.] oka a belső kényszer. Ez a nyelvi rendszerben működő hatásmechanizmus. (*Rendszerkényszer*

néven is szokás emlegetni.)” (Kiss 2003: 33). Amennyiben erre a meghatározásra rávetítjük az „analógia = rendszerkényszer” képletet, azt kapjuk, hogy minden, belső okokra visszavezethető nyelvi változás analógia lenne, ami nyilvánvalóan nem tartható. Ebből viszont az következik, hogy nem minden belső kényszer (rendszerkényszer) egyben analógia is.

Hasonló megfontolás jellemzi az alábbi értelmezést is: „[Az analógia] az a jelenség, amely során egy nyelvi elem egy vele azonos nyelvi szinten található másik elem hatására megváltozik, ahhoz hasonlóvá válik. A hatás általában a gyakoribb, általánosabb alak vagy megoldás felől a ritkább, kivételes irányba hat. Ezért az analógia (a rendszerkényszer egy formájaként) szerepet játszik a rendszerből »kilógó«, szabálytalan nyelvi esetek kiküszöbölésében (az egységesülésben, konvergenciában), mivel azokat az általánosabb mintájára alakítja” (Kugler–Tolcsvai 2000: 29, *analógia*, a szótári jelek feloldásával, illetőleg elhagyásával, a kiemelés tölem: Sz. R.). Az analógia hasonlóképpen a rendszerkényszer egyik megnyilvánulásaként aposztrofálható a „másik oldal felől” tekintve is: „[a rendszerkényszeret jellemző] hatóerők közé tartozik az analógia és a struktúra arányossága, egyensúlya (szimmetriája)” (Kugler–Tolcsvai 2000: 210, *rendszerkényszer*; a szótári jel elhagyásával).

A fentebb sorra vett megfontolásokat a következő matematikai képlettel lehet összegezni: $R \neq A$ és $R \supset A$ (amennyiben R : *rendszerkényszer*; A : *analógia*).

3.2. Az analógia mint a rendszerkényszer fölé rendelt fogalom

Másfelől a fenti relációval ellentétes értelmezésre is találunk példát a vonatkozó szakirodalomban.

Az *analógia* E. Abaffy Erzsébet felfogásában az általánosabb mintakövetés (pl. „egy elindult hangváltozást tendenciaszerűvé tesz”, E. Abaffy 2003: 113), míg a *rendszerkényszer* terminust szűkebb értelemben használja, a kifejezést a *grammatikai analógia*-val említi ekvivalensként (i. h.).

Fentebb Kiss Jenőtől idéztük azt a tankönyvbe sűrített megállapítást, miszerint „Az analógiát rendszerkényszernek is szokás nevezni”. Ugyanő azonban sietve hozzáteszi: „Ez utóbbin a kutatók egy része a *grammatikai analógiát* érti (a szókészlet körében működött nem)” (Kiss 2003: 34).

Ez utóbbi megfontolások matematikai képletbe foglalva: $R \neq A$ és $R \subset A$.

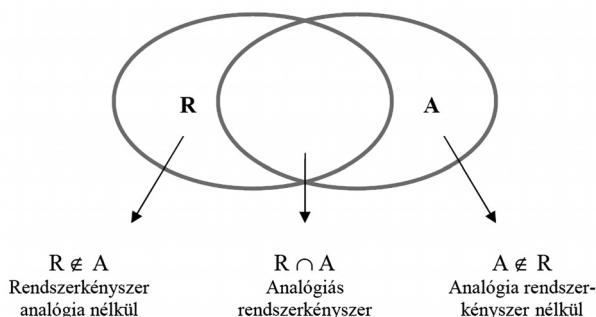
3.3. Az analógia és a rendszerkényszer viszonya

Könnyen belátható, hogy a fenti – a formális logika mentén nem egyeztethető – három reláció (1. $R = A$; 2. $R \neq A$ és $R \supset A$; 3. $R \neq A$ és $R \subset A$) egymást kizárja. E relációknak a szakirodalomban történő gyakori (egyenértékű) említése

jelzi, hogy a hagyományos strukturalista modell merev, további árnyalásra van szükség, illetve éppen e nézetek ütközése kínálja a terminológiai csiszolódás lehetőségét. Ismereteim szerint azonban eleddig nem történt kísérlet e megfontolások ütköztetésére és/vagy egyeztetésére.

Az ellentmondás feloldására három lehetőség kínálkozik: 1. A három közül két megállapításról ki kell mutatni, hogy téves. 2. A három megállapítás közül egy téves, a másik kettő részigazsággként (és-művelettel) egyeztethető. 3. Mindhárom megállapítás helyes: ez akkor lehetséges, ha mindhárom értelmezés csupán egy részét fedi le az itt vizsgálandó jelenségeknek.

Ha a fentebbi nézeteken (illetve a vonatkozó citátumokon) ismét végigpillantunk, feltűnik, hogy Kiss Jenő didaktikai szempontokat érvényesítő munkája mindhárom lehetőséget említi anélkül, hogy határozott állásfoglalást fogalmazna meg bármelyik megfontolás kizárólagos érvénye mellett (1. $R = A$: 2003: 34; 2. $R \neq A$ és $R \supset A$: 2003: 33; 3. $R \neq A$ és $R \subset A$: 2003: 34; megjegyzendő hogy ez utóbbi esetben más kutatókra hivatkozik, ám nem állítja, hogy e nézetet helyteleníteni). Vizsgálódásunkban ezt az utat követjük, azaz feltesszük mindhárom értelmezés érvényességét (ezzel vélelmezve azok részleges hatókörét). Feltevésünket Venn-diagrammal szemléltetjük (1. ábra).

1. ábra: A rendszerkényszer és az analógia lehetséges viszonyrendszere

3.4. Az analógiás rendszerkényszer

Mindhárom fenti megfontolás feltételezi a két halmaz metszetét. A tudománytörténetben sosem volt kérdéses, hogy létezik analógia, mely egyben rendszerkényszer is (a szoros strukturalista felfogás szerint csak ilyen létezik). Az sem meglepő, hogy a másik két nézet fenntartása esetén is ez a metszet tartalmazza a legtöbb „elemet”, azaz a legtöbb belső, nyelvi okokra visszavezethető változást.

A rendszer belső szerkezete (vagy éppen szerkezetének elmozdulása) számos esetben teremti meg a feltételét analógiás változásoknak. A magyar hangrendszer kezdeteire egyáltalán nem jellemző a zöngés : zöngétlen oppozíció. E szembenállás rendszerbeli megjelenése, majd egyre szélesebb kiterjedése számos, ezzel összefüggésben álló (analógiás) hangváltozás közvetett motivációja lehetett (vö. E. Abaffy 2003: 122–123, et passim).

A „süksükölés” (továbbá a „szukszükölés” és a „csuksükölés”) jelensége is a rendszerben leli magyarázatát: a *-t* végű igék bizonyos kijelentő és felszólító módú alakjai a rendszer nagy részében egybeesnek: *várjuk : várjuk, nézzük : nézzük, mondjuk : mondjuk* stb., míg a *-t* végű igék esetében (hangtörténeti okokra, jelesül az ősmagyar kor hangrendszerében a *ty* hiányára visszavezethetően) ezen alakok különböznek: *látjuk : lássuk, élesztjük : élesztjük, értjük : értsük*. A nagyobb rendszer mintáját követő analogikus változás (kiegyenlítődés) a „kivételesnek” tekintett részrendszer felszámolását célozza. Az ellentétes irányú analógiát ugyanezen rendszer „kényszeré” motiválja („ellensüksük”). A példák sorolását nagyon hosszan folytathatnánk.

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy – nézetünk szerint – még ebben az esetben sem feltétlenül teljes értékű szinonimák a *rendszerkényszer* és az *analógia*. A rendszerkényszerszerek ugyanis „mindössze a változások lehetőségeit határozzák meg, és semmilyen értelemben nem »idézék elő« azokat” (Cser 2002: 111), azaz semmiféle „kényszerítő” erővel nem (legfőljebb egyfajta „késztető” erővel) rendelkeznek. A pszichikai folyamatként (is) definiálható analógia ezzel szemben a változás lehetősége mentén mozgásba lendíti a nyelvi elemeket, azaz közvetlenül indukálhat változást.

A továbbiakban azt a kérdést kell feltennünk, hogy a két fogalom által lefedett jelenségek halmaza egybeesik-e, avagy létezik-e analógia nélküli rendszerkényszer, illetve rendszerkényszer nélküli analógia?

3.5. Rendszerkényszer analógia nélkül

Az ősmagyar kori magánhangzórendszer két ponton kezdett „erjedni” (Kenesei 1995: 284). Korai magánhangzórendszerünknek eleme volt a mély hangrendű (veláris) *ĭ*, mely – számos okra visszavezethetően – *u*-vá labializálódott, illetve *i*-vé palatalizálódott. E változások végső soron a veláris *ĭ*-nek a rendszerből való eltűnéséhez vezettek. A másik, ettől független változás az illabiális, rövid *ă* hang labializációja (> *a*), ezáltal fokozatos felszámolódása. A rendszert kétségtelenül a veláris *ĭ* eltűnése bolygatta meg, és ez teremtette meg a változások rendszerbeli „kényszerét”. A változások eredményeképpen fonémák estek egybe, elvesztve jelentésmegkülönböztető szerepüket (végső soron a fonéma státusz kérdőjeleződött meg). A fonémák megkülönböztetésének igénye „tolta” tovább és tovább e láncsze-

rú változást (l. alább: 1. táblázat), eredményezvén az ómagyar kori labializáció és nyiltabbá válás kiterjedt tendenciáit. (Részletesen l. Kenesei 1995: 282–286.)

1. táblázat: Az ómagyar magánhangzó-változások rendszere (forrás: Kenesei 1995: 284)

	– Hátsó		+ Hátsó	
	+ kerek	– kerek	– kerek	+ kerek
+ felső – alsó	<div> <div>II.</div> <div> <div>ü</div> <div>III. ↓</div> <div>ö</div> </div> </div>	<div> <div>I.</div> <div> <div>i</div> <div>II. ↓</div> <div>ē</div> <div>III.</div> <div>↓ ?</div> <div>e</div> </div> </div>	<div> <div>I.</div> <div> <div>ĩ</div> <div>II. ↓</div> <div>o</div> <div>III. ↓</div> </div> </div>	<div> <div>I.</div> <div> <div>u</div> <div>II. ↓</div> <div>↓ III.</div> <div>↓</div> </div> </div>
– felső – alsó				
– felső + alsó			<div> <div>II.</div> <div> <div>ā</div> <div>→</div> <div>ä</div> </div> </div>	

Hasonló rendszerbeli „kényszerek” láncszerű folyamatával írható le az ősmagyar kori magánhangzóközi explozívák (és nazálissal alkotott kapcsolataik) változási sora is (l. E. Abaffy 2003: 117–118).

Ezekben – és számos további esetben – anélkül számolhatunk a nyelvi (rész)rendszerek „késztető” hatásával (rendszerkényszer), hogy a változási folyamatokban az analógiának bármiféle szerepet tulajdonítanánk. A fent említett nyelvi folyamatokban a változás közvetlen oka a fonematikus szembenállás (megkülönböztetés) fenntartásának az igénye, illetve e szembenállás – más okokra visszavezethető – megszűnése kínálta „üres helyek” betöltése.

Egyetlen példát említsünk magasabb nyelvi szintről is: „az okhatározói alárendelés mellett a magyarázó mondatok megjelenését (...) a szimmetriára való törekvés, a rendszerkényszer hívta életre” (Nicoara 2006: 133; vö. Haader 1999: 64).

A „rendszerkényszer” ezekben az esetekben sem közvetlenül idézi elő a nyelvi változásokat, csupán a lehetőségét teremti meg, illetve a szükségességét jelzi a más erők – ezen esetekben nem az analógia – által közvetlenül indukált folyamatok megvalósulásának.

3.6. Analógia rendszerkényszer nélkül

Rendszerkényszer nélküli analógiáról abban az esetben beszélhetünk, ha az analógiás nyelvi változás „mintájául” szolgáló rendszer (még) nem létezik. A mintát ilyen esetekben egyetlen nyelvi elem szolgáltatja.

Ez a változás leginkább a szókészlet alakulásában figyelhető meg. Néhány példát említve (a típusok részletes leírása nélkül): 1. *kosárlabda* → *fallabda*, *gördeszkáz(ik)* → *szörföz(ik)* (Kiss 2003: 33), ide tartoznak a korábban említett *hamburger* → *sajtburger*, illetve a *bikini* → *monokini* példák is; 2. *ildomos* 'gyors, ügyes' → 'illő, illendő' [← *illedelmes*] (Pusztai 2003: 855), *iromba* 'tarka; kendermagos' → 'otromba, durva' [← *goromba* vagy *otromba*] (Pusztai 2003: 878); 3. lat. *stigma* 'seb, sebhely' → lat., bot. *stigma* '〈növénynek〉 virágot felfogó része' ⇒ párhuzamos fordítással: *bibe* 'kis seb' (> *bibi* '[kis] forradás, sebhely') → bot. *bibe* '〈növénynek〉 virágot felfogó része' (TESz., EWUng., ESz.; vö. Pusztai 2003: 855); 4. „a legjobb [...] *valódisítványnak* nevezni” [← *hamisítvány*] (Parti Nagy 2003, idézi: Ladányi 2007: 244), „becses adat-*kapat*” (Tandori 1976, idézi: Ladányi 2007: 250); stb.

Mindezek a példák kiválóan szemléltetik, hogy létezik rendszerkényszer nélküli analógiás mintakövetés. Ez a kategória azonban két fontos kérdést vet föl:

1. Nem mégiscsak rendszerkényszer-e az ilyen típusú nyelvi változás is, hiszen a „rendszer létrejöttének a kényszere” motiválja? – Nem, mivel a *rendszerkényszer* kifejezést a nyelvészeti szakirodalom következetesen 'a (fennálló) rendszer készítő hatása' jelentésben alkalmazza. A *rendszerkényszer* „olyan (...) erők összefoglaló neve, amelyek magában a nyelvi rendszerben, a rendszertagok összefüggésében, kapcsolatrendszerében, részrendszereiben rejlenek” (Kugler–Tolcsvai 2000: 210, *rendszerkényszer*). A rendszerkényszer tehát feltételezi a rendszer előzetes meglétét.

2. Az ily módon létrejövő „kételemű rendszer”, mely nem bővül(het) tovább, tekinthető-e egyáltalán rendszernek (vö. pl. *illedelmes*, *ildomos* 'illendő')? Azaz: minden esetben rendszer épül-e ki ezen változások eredményeként? – Igen (ha tetszik), mindez a rendszer mibenlétéről alkotott (itt nem tárgyalandó) felfogásunk függvénye. Az „analógia rendszerkényszer nélkül” változási típus megléte és terminológiai vonatkozásai szempontjából a kérdés ugyanakkor indifferens.

3.7. Analógia és rendszerkényszer: összegzés

Az *analógia* és a *rendszerkényszer* terminusok egymáshoz való viszonyának statikus szemléletű összefoglalásaként megállapíthatjuk:

1. Az analógia és a rendszerkényszer nem teljes értékű szinonim terminusok: sem hatókörüket, sem működési mechanizmusukat tekintve.

2. Hatókörüket tekintve: bár a diakrón változások számos esetében mind az analógia, mind a rendszerkényszer tetten érhető, mégis létezik analógia nélküli rendszerkényszer (melyben a változások a struktúra arányosságával, egyen-

súlyával, szimmetriájával, az elemek egymáshoz való egyéb viszonyával, pl. fonematikus megkülönböztetés igényével stb. állnak kapcsolatban), illetve létezik rendszerkényszer nélküli analógiás mintakövetés is.

3. Működési mechanizmusukra nézve: a rendszerkényszer a változások lehetőségeit határozza meg, az analógia közvetlenül is változást indukál. (A két mozzanat azon változások esetében is elkülöníthető, melyekben mindkét mechanizmus tetten érhető.)

Az alábbiakban a rendszer és az analógia dinamikus (a nyelvi változások folyamatában megfigyelhető) kapcsolatáról kívánunk beszélni.

4. Az analógia működése és kapcsolata a nyelvi rendszerrel

Az analógia a működését, illetve a rendszerre gyakorolt hatását tekintve háromféle lehet: 1. létrehozza, 2. megtartja, illetőleg 3. lebontja a rendszert. Mivel az analógia jelenségét vesszük górcső alá, vizsgálódásunkból ezúttal kirekesztjük a „rendszerkényszer analógia nélkül” típusú nyelvi változásokat.

4.1. Rendszer létrehozása

A „rendszerkényszer nélküli analógia” rendszert teremthet.

A *volt* ~ *vót*, *föld* ~ *főd* stb. nyelvjárási változatok kettőssége nyomán a régiségben (feltehetően hiperkorrekcióval) analogikusan jöttek létre a következő alakok: R. *bódog* > *boldog*, R. *Miskóc* > *Miskolc* stb. A neológ alak azonban nem szorította ki előzményét, így jelentés-, illetve funkciómegoszlással immár mindkét változat ugyanazon nyelvi rendszerváltozat tagja lett: *Bódog* (személynév) : *boldog* (melléknév); *Miskóc* (nemzetségnév) : *Miskolc* (városnév) stb. Az azonos nyelvváltozatban meglévő elemek ugyanakkor újabb (egyazon nyelvváltozatban megjelenhető) hiperkorrekt alakok létrejöttének teremtik meg immár rendszerszerű alapját: *ács* > *álcs*, *csónak* > *csolnak*, *szőke* > *szölke*, *szóda(víz)* > *szolda(víz)* stb. (vö. TESz., FNEsz., ÚMTsz., E. Abaffy 2003: 113 stb.)

A korábban említett *hamburger* → *sajtburger* (majd: *csirkeburger*, *marhaburger* stb.), vagy a *bikini* → *monokini* (majd: *trikini* stb.) analógiás szókinszövevény bővülés hasonló mikrorendszereket hozott létre, melyek elméletileg – immár a rendszerhez igazodva (azaz a rendszerkényszer működésével) – bármikor bővíthetők újabb elemekkel.

4.2. Rendszer lebontása

Szavaink egy csoportja, jelesül a vegyes hangrendű, utolsó szótagjukban – bármilyen eredetű – palatális *i*-t tartalmazó szavak utolsó szótagi *i*-je a hang-

rendi kiegyenlítődés (és az ezzel párhuzamos szükségszerű labializálódás) után tendenciaszerűen bekapcsolódik a fentebb említett $u > o$ nyíltabbá válás folyamatába:

2. táblázat: Ómagyar kori hangrendi kiegyenlítődés és nyíltabbá válás

<i>-i-</i>	<i>-u-</i>	<i>-o-</i>
1165: <i>arich(di)</i>	TA. <i>aruk</i>	1395 k.: <i>arok</i>
HB. <i>achscin</i>	1235 k.: <i>Asscun</i>	1367: <i>Azon(falua)</i>
TA. <i>balatin ~ bolatin</i>	TÖ. <i>Bolotun</i>	1420: <i>Balaton</i>
1255: <i>Lois</i>	1335: <i>Layus</i>	1423: <i>Layos</i>
DAI. <i>Μορήσι(ς)</i> , 1231: <i>Moris</i>	1289: <i>Morus</i>	1324: <i>Maros</i>
1138/1329: <i>Mortin, Martin</i>	TÖ. <i>Mortun</i> , 1229: <i>Martun</i>	1251: <i>Morton</i> , 1273: <i>Marton</i>
TA. <i>mortis</i>	1100 e.: <i>mortus</i> , 1358: <i>Mortus</i>	1438: <i>Marthos</i>
1180 k. <i>Zolnic</i>	1369: <i>Zolnuk</i> , 1213/1550: <i>Zounuc</i>	1339: <i>Zolnok (Szolnok)</i>
1138: <i>Vdvornik</i>	1206: <i>Vduornuk</i>	1249: <i>Vduornoc</i>
TA. <i>u[g]rin</i>	TÖ. <i>Vgrun</i>	1334: <i>Vgron</i>
1138: <i>Wasil</i>	1256: <i>Wazul</i>	1437: <i>Wazol</i>
1001–2: <i>Bahuuanis</i> , 1213: <i>Balvanis</i>	TÖ., 1227: <i>Balvanus</i>	1432: <i>Balvanos</i>
1202–3: <i>Horogis</i>	TÖ. <i>Horogus</i> , 1274: <i>Haragus</i>	1473: <i>Haragos</i>
TA. <i>sumig</i>	1171: <i>Sumug</i>	1365: <i>Somog</i>

E mutatóvány elemeinek etimológiája meggyőzhet minket, hogy jellemzően palatális *i*-ből származik a példák többségének utolsó szótagi magánhangzója. Vö. alán *axsīn* > HB. *achscin*; fr. *Louis* > m. *Lois*; gr. *Μάρις* (vö. DAI. *Μορήσις*) ~ szl. *Moriš* > m. *Maris*; lat. *Martinus* > m. *Martin ~ Martis*; szl. *dvornik* v. óe. szl. *udvar̃nikъ* > m. *Udvornik ~ Udvarnik*, szl. *Ugrin* > m. *Ugrin*; gr. *Βασιλίος* ~ szl. *Vasilj* > m. *Waszil(y) ~ Basil*; stb. Szláv redukált palatálisból származó *i*-t tartalmaz a *balatin* névalak. Csupán a török eredetű *arik-* (< *ariq*) megy vissza közvetlenül veláris *ɨ*-ra. A vastagabb vonal alatti három példa immár analógiával alakult névalak, ami azt látszik igazolni, hogy a korai ómagyar korban kialakult és jó időn át létezett egy olyan (vegyes hangrendű, utolsó szótagjában *i*-t tartalmazó lexémákból álló) kisrendszer, mely átmenetileg dacolt a magánhangzó-harmóniával. A nagyobb, erősebb tendencia azonban idővel magával ragadta e mikrorendszer elemeit. Ami korábban analógia hatására épült fel, azt egy másik, nagyobb hatókörű analógia – nyelvtörténeti léptékkal mérve viszonylag hamar – fel is számolta.

4.3. Az analógiás megmaradás

„A nyelv életére nemcsak a változás a jellemző, hanem a megmaradás is” (Mátai 1994: 13). Az analógiát rendszeren úgy tartjuk számon, mint nyelvi válto-

zásokat indukáló hatóerőt. Meg kell ugyanakkor állapítanunk, hogy az analógia a felépült rendszer megerősítését és fennmaradását is biztosíthatja. Bizonyos értelemben valamennyi analógiás rendszerbővülés tekinthető ilyen megtartóerőnek. Analógiás megőrzésről, illetve megmaradásról mégis inkább akkor célszerű beszélni, amikor az analógia egy mikrorendszert – éppen az előző mechanizmus ellentétéként – a nagyobb rendszererő ellenében, annak érvényesülését meggátolva mégis fenntart. Teszi ezt oly módon, hogy egyebekben közvetlenül össze nem függő nyelvi elemeket „gyalul össze” mikrorendszere védelmében. Ezzel akadályozza meg az erőteljesebb „beolvasztó” rendszertendencia érvényesülését, egyben meggátolja a kisebb rendszer felszámolódását.

A veláris *ɨ* korábban említett palatalizációjának következményeként – melyet nem követett az egykori tövéghangzó, majd általában a toldalékok neológ illeszkedése – létrejött egy olyan nyelvi kisrendszer, melynek tagjai 1. jellemzően két szótagúak, 2. első szótagjuk magas hangrendű *i* magánhangzót tartalmaz, 3. mély hangrendűen toldalékoltak, azaz vegyes hangrendűek: *íjat, inak, nyíllal, sírok* stb. A változás időhöz kötött, adott időben befejeződött. A magánhangzó-harmóniára való erőteljes nyelvi törekvésnek pedig elvárás szerint lassan le kellett volna bontania e mikrorendszert, és létrehoznia az illeszkedett (avagy a magánhangzó-harmóniát másként mutató) neológ alakokat. A szócsoporthoz azonban nem ez történt.

Az átadó nyelvben veláris *ɨ*-t tartalmazó korai török jövevényszavaink tökéletesen belesimulnak a rendszerbe: *írok, kinos*. Ezzel párhuzamosan a tövéghangzót nem tekintve egy szótagú, eredendően is palatális *i*-t tartalmazó jövevényszavaink (ahol fel sem merül a mély hangrendű *ɨ* egykori jelenléte) – dacolva a magánhangzó-illeszkedés általános törvényszerűségével – mély hangrendű toldalékokat vesznek fel, pl. *hidak*. Kilépve a toldalékolt egy szótagú szavak köréből, a rendszert – immár az ómagyar korban – sok olyan újabb jövevényszó (köztük számos tulajdonnév) erősíti meg, melyek eredendően két szótagúak, első szótagjukban *i*-t tartalmaznak, és vegyes hangrendűek. Ezek az elemek is dacolnak a magánhangzó-harmóniával, pl. *Tihany, Bihar, zsidó* (ÓMS.). Újabb megerősítést nyer a mikrorendszer a szó eleji mássalhangzótorlódások „rendhagyó”, szintén nem illeszkedő feloldásával: *király, zsinór*. Immár a két szótag sem kritérium: *iskola, istálló*. Némi „lemorzsolódás” ellenére (pl. HB. *miloft* > *malaszt*), máig újabb elemekkel gyarapodott a rendszer: a *tímár, zsibbad, higany* stb.-féle számtalan újabb elemen keresztül pl. a *pszichológus*-ig.

A veláris *ɨ* egykori első szótagi jelenlétére visszavezethető vegyes hangrendűség tehát nem bomlott fel (szemben pl. a korábban bemutatott, az utolsó szótagban *i*-t tartalmazó típussal). Újabb, az eredeti nyelvi jelenséggel kapcsolatba nem hozható elemek segítették e kisrendszer megőrzését azáltal, hogy sa-

ját alakulásmódjuk nem a nagyobb, átfogóbb tendenciát, hanem e részrendszer analogikus hatását követte. E folyamatok leírásában az „analogikus megmaradás” kifejezés kettős jelentéssel is bír. Az analógiás folyamatok hatására egy (eltérő eredetű) rendszer őrződött meg. Ugyanakkor egyes elemek a magánhangzók tekintetében változtatás nélkül, „megmaradva” váltak éppen ennek az analógiának köszönhetően a magyar nyelvi rendszer részeivé, mint pl. *Tihany*, *Bihar* stb.

Az analógiás megmaradás jelenségére (más összefüggésben) már a korábbi szakirodalom is felfigyelt. Bynon egy ógörög hangváltozás érvényre jutásának analogikus eredetű megakadályozását említi, a jelenség értelmezésére a *megtartás* kifejezést használja (Bynon 1997: 49). A fogalomhasználat pontos, nem kifogásolható. Az általunk bevezetett *megmaradás* a magyar terminológiában honos *változás*-sal áll opozícióban.

4.4. Példa az analógia összetett működésére

Az alábbiakban az analógia működését egy összetettebb változási folyamatban kívánjuk bemutatni. Az esettanulmány azt hivatott szemléltetni, hogy az analogikus hatások együttesen, illetőleg egymás ellenében is érvényesülhetnek. Ezúttal a sorszámok a változások folyamatainak egyes szakaszait jelzik.

1. Az ómagyar kor elején a szóvégi veláris zöngés spiráns vokalizálódott, majd az így keletkezett diftongus monoftongizálódott (pl. *mezey* > *mezeü* > *mező*), míg ugyanez a spiráns magánhangzóközi helyzetben kiesett, a keletkezett hangürt pedig hiátustöltő mássalhangzó szüntette meg (pl. *mezeyét* > *mezeét* > *mezejét*). E hangváltozások eredményeképpen egy szabályos tőtípus alakult ki: *fő* : *feje*, *mező* : *mezeje*, *nő* : *neje*, *szőlő* : *szőleje* stb.; a veláris oldalon: *ajtó* : *ajtaja*, *aszó* : *aszaja*, *disznó* : *disznaja* stb.

2. E szabályosan alakult tőtípus azonban – a toldalék nélküli és toldalékolt alakok jellemző különbözősége miatt – erősen eltért a nagyszámú elemmel képviselt („egyszerűbb”) *begy* : *begye*, *csele* : *csele*, *hely* : *helye*, *szék* : *széke* stb. típustól. Ezen egyszerűbbnek érzett, illetve jóval nagyobb hatókörű típus analogikus hatást fejtett ki a vizsgált tőtípus egyes elemeire, a toldalékolt alakokból hozva létre az új nominativusi változatokat: *fő* : *feje* > *fej* : *feje*; l. még: *nej*, *vej*, *nyj*. *disznaj* stb.

3. E „szabályosító analógia” érvényesülésének hatására, illetve a *fej* : *feje* típusnak a nagy hatókörű *hely* : *helye* típusba való betagolódása által az egykori szabályos alakokból (*fő* : *feje*, *mező* : *mezeje* stb.) kivétel lesz.

4. Az immár kivételesnek számító *mező* : *mezeje* tőtípus felszámolásának, és a *hely* : *helye* típusba való betagolódásának folyamata azonban leáll. Nem jönnek létre **ajtaj*, **mezej*, **szőlej* stb. alakok.

5. A fenti folyamat leállásának magyarázata (hasonlóra számos esetet látnunk pl. a magyar igeragozás történetében), hogy a neológ nominativusoknak a toldalékolt alakokból történő „generálásánál” egyszerűbb eljárás kerül felszínre: a nominativusi alak őrződik meg, és ebből jönnek létre újabb toldalékolt alakok: *mező* : *mezeje* > *mező* : *mezője*; l. még: *csípője*, *szőlője* stb. Ezt a változást egyben a birtokos személyjeles paradigma is erősíti: *mezőm*, *meződ*, *mezeje* (> *mezője*), *mezőnk*, *mezőtök*, *mezejük* (> *mezőjük*).

Valójában ez a folyamat máig nem fejeződött be. E megállapítást igazolni látszik, hogy az alakváltozatok „nyelvhasználati erőssége” egy skálán helyezkedik el: a) *aszó* : *aszója* ~ R. *aszaja*; b) *csípő* : *csípője* ~ nyj. *csipeje*; c) *szőlő* : *szőlője* ~ vál. irod. nyj. *szőleje*; d) *mező* : *mezője* ~ vál. *mezeje*; e) *ajtó* : *ajtója* ~ *ajtaja* (mindkettő köznyelvi). Ezen változatok használati körét célszerű lenne – széleskörű szociolingvisztikai és nyelvjárási adatgyűjtés nyomán – dimenzionális nyelvi elemzés alá venni.

6. A két neológ változat – *fej* : *feje* és *mező* : *mezője* – közül a nyelvhasználók az utóbbit érzik „szabályosabbnak”. Ennek nyomán (s mivel a *fej* : *feje* mellett a *fő* nominativus is fel-felbukkan) a korábban egyalakúvá vált elemek ismét megmozdulnak: *fej* : *feje* + *fő* > *fő* : *fője*; *vej* : *veje* + *vő* > *vő* : *vője*; *nej* : *neje* + *nő* > *nő* : *nője*. A korábbi változatok ezekben az esetekben nem számoltak fel.

A bemutatott komplex folyamat a *nej* : *neje* ~ *nő* : *nője* szóhasadásban jutott (a köznyelvben) a legtovább. A tőváltozatok egyes elemei területi kötöttségűekké váltak, pl. kny. *csípője* ~ nyj. *csipeje*. Más elemek stilisztikai és/vagy pragmatikai változatok, pl. *mezője* ~ *mezeje*; *fője* (vál. irod) ~ *feje*; *ajtója* ~ *ajtaja* [?] stb. Az analógiás változások során létrejött különböző tőváltozatokat a 3. táblázatban foglalhatjuk össze.

3. táblázat: A *mező* : *mezeje* tőtípus analógiák sorával módosult változatai a mai nyelvben

<i>mező</i> : <i>mezeje</i> <i>szőlő</i> : <i>szőleje</i> eltűnőben vál. irod. ill. nyelvjárási szinten	
<i>fej</i> : <i>feje</i> <i>vej</i> : <i>veje</i> nem épül tovább, megőrzi a részrendszertől való elkülönülése, ill. marad nyelvjárási szinten	<i>mező</i> : <i>mezője</i> <i>szőlő</i> : <i>szőlője</i> erősödik a paradigmától is támogatva
<i>nő</i> : <i>nője</i> ~ <i>nej</i> : <i>neje</i> új részrendszer jött létre, feltehetően nem épül tovább	

5. Rövid összegzés

Az „Analógia és modern nyelvleírás” címmel rendezett konferencia többek között arra a kérdésre keresett választ, hogy létezik-e, s ha igen, szükség van-e az analógiára mint egyes nyelvi jelenségek lehetséges magyarázó elvére. Vizsgálataink azt kívánták igazolni, hogy a nyelvi változásokat, továbbá ezek mechanizmus- és okrendszerét vizsgáló diakrón szemléletű nyelvleírás nemigen nélkülözheti a szinkronikus megközelítések számára olykor nem problémátlan *analógia* fogalmát.

Mindazonáltal nem minden (a rendszert érintő) diakrón változás tekinthető analógiának. Rámutattunk, hogy vannak olyan rendszerszerű, illetőleg a rendszert érintő változások, melyek kívül esnek az analógia hatókörén. (E megfontolásból tettünk kísérletet az *analógia* és a *rendszerkényszer* kifejezések elkülönítésére.) Egyben arra is utaltunk, hogy az analógia a rendszerkényszer-től függetlenül is működő, nyelvi változásokat indukáló mechanizmus.

A tanulmány utolsó részében az analógiát „működés közben” igyekeztünk tetten érni. Láttuk, hogy nem csupán változásokat indukál (épít vagy lebont), de a megmaradáshoz is hozzásegítheti az adott nyelvi (rész)rendszert. E megfigyelés nyomán az *analógiás változás* mellé az *analógiás megmaradás* terminus technicust társítottuk.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. (Ősmagyar kor.) In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, 106–128.
- Adamik Tamás 2009. *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Kalligram, Pozsony.
- Ballagi Mór 1857. Nyelvujítás és nyelvrontás. *Akadémiai Értesítő* XVII: 401–425.
- Bárczi Géza 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1967. A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 581–592.
- Benkő Loránd 1987. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1991. A „budapesti iskola”-ról. *Magyar Nyelv* 87: 1–14.
- Benkő Loránd 2010. *Magyar nyelvtudósok a XX. században. Méltatások, emlékezések*. Argumentum, Budapest.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest.
- Czuczor Gergely 1834. Ujítás a’ nyelvben. *Tudománytár* 2: 3–30.

- Cser András 2002. A zörejhang-gyengülések és -erősödések tipológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 57–147.
- Fehér Krisztina 2004. Paradigmák kölesönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban. (A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején.) *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1903/1997. Nyelvtörténet és lélektan. In: Gombocz Zoltán: *Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–72.
- Haader Lea 1999. Részrendszerváltozás az összetett mondatokban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* I. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 59–66.
- Horger Antal 1914. *A nyelvtudomány alapelvei. (Bevezetés a nyelvtudományba.)* Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91: 281–291.
- Kertész Manó 1905. Analógia a mondat szerkesztésben nyelvtörténeti és lélektani szempontból. *Magyar Nyelvőr* 34: 11–21, 57–70, 120–130, 169–176, 281–292.
- Kiss Jenő 2003. A nyelvi változás. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 23–68.
- Korompay Klára 1991. Névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 284–318.
- Korompay Klára 1992. Névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest, 355–410.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Mátai Mária 1994. *Nyelvünk élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh Renáta 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és a Magyar Nyelv Szótárának etimológiai elvei*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf> (2012. 06. 10.)
- Nicoara Anita 2006. Mondattípusok keveredése a középmagyar korban. *Nyelvtudomány* 2: 133–148.
- Pusztai Ferenc 2003. Szójelentés-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 851–893.
- Robins, R. H. 1967. *A short history of linguistics*. Longman, London.

- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010: *Új magyar tájszótár* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varro, LL. = *M. Terenti Varronis de lingua Latina libri*. Ed. Andreas Spengel. Berolini, 1885.
- C. Vladár Zsuzsa 2009. Hány eset van a magyarban? Egy XVII. századi kritériumrendszer. *Magyar Nyelv* 105: 281–291.

SUMMARY

The diachronic description of a language, studying language change together with the system of its mechanisms and causes, cannot do without the notion of *analogy* – a notion that is not at all unproblematic for synchronic approaches.

This paper offers a few considerations for the interpretation of the term *analogy*. After a survey of the various interpretations of that notion, encompassing several periods of the history and historiography of the Hungarian language, the author points out that the interchangeable use, rooted in structuralism, of the notions of ‘analogy’ and ‘system pressure’ is something that today’s historical linguistics cannot fully subscribe to. An attempt to make a clear distinction between the terms *analogy* and *system pressure* is therefore worth considering.

This can be based, on the one hand, on the difference between the scopes of these two terms (indeed, there exists system pressure without analogy and also analogy without system pressure); and on the distinct mechanisms by which they operate, on the other hand.

Furthermore, the author argues that analogy does not merely induce changes (of system construction and system decomposition) but may also motivate the maintenance of an existing state; hence, along with *analogical change*, one can also talk of *analogical preservation*.